

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
The Journal of International Social Sciences

Cilt: 29, Sayı: 1, Sayfa: 399-411, OCAK – 2019

Makale Gönderme Tarihi: 22.10.2018 **Kabul Tarihi:** 02.01.2019

OSMANLI MODERNLEŞME SÜRECİNDE AYDINLAR VE BÜROKRASİNİN ROLÜ

The Role of Intellectuals and Bureaucracy In The Ottoman Modernization Process

M. Çağlar KURTDAS¹

ÖZ

17. yy'da Batı Avrupa'da ortaya çıkan modernleşme, ekonomik, siyasi ve sosyo-kültürel bir değişim sürecidir. Modernleşme; endüstrileşme, ulus devlet, kentleşme, bireyselleşme, sekülerleşme ve bilimsel düşünce gibi unsurlara dayanmaktadır. Bu bağlamda modernleşme, aynı zamanda gelişmişliğin bir göstergesi olarak kabul edilir. Bu nedenle modernleşme düşüncesi Batı dışı toplumlar için ulaşılması gereken bir hedef olarak görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu için de modernleşme, geri kaldığı Batı karşısında tekrar üstünlüğü elde etmek için, takip edilmesi gereken zaruri bir yol olarak ortaya çıkmış olan bir düşüncedir. Ancak Osmanlı modernleşme düşüncesi Batı'dan farklı olarak kendi iç dinamikleri ile değil de siyasi otoritenin bir projesi olarak, üstten alta doğru şekillenen bir süreç olmuştur. Bu süreçte temel hedef ise merkezileşme isteğidir. Bu bakımdan Osmanlı modernleşme süreci ekonomik ve sosyo-kültürel boyutları eksik olan bir harekettir ve temeli aydınlar ve bürokrasiye dayanmaktadır. Bu makalenin amacı Osmanlı modernleşme sürecinin bir merkezileşme hareketi olduğunu göstermek ve bu süreçte aydınların ve bürokrasinin rolünü ve önemini belirtmektir.

Anahtar Kelimeler: Modern, modernleşme, merkezileşme, aydın, bürokrasi.

ABSTRACT

Modernization emerged in Western Europe in the 17th century and is a period of economic, political and socio-cultural change. The basis of modernization is industrialization, nation state, urbanization, individualization, secularization and scientific thinking. In this context modernization is regarded as a sign of development. For this reason, modernization has been seen as a goal to be attained for non-Western societies. Since the Ottoman Empire lost its superiority over Western Europe, modernization has become a compulsory way. However, Ottoman modernization did not appear with its internal dynamics. Contrary to Western Europe, modernization in the Ottoman Empire is a project of the political authority. Centralization is the basis of Ottoman modernization. In this respect, Ottoman modernization process is a movement lacking economic and socio-cultural dimensions and is based on foundational intellectuals and bureaucracy. The purpose of this article is to show that the Ottoman modernization process is a centralization movement and to indicate the role and importance of intellectuals and bureaucrats in this process.

Key words: Modern, modernization, centralization, intellectual, bureaucracy.

1. Giriş

Modernleşme, 17. yy'da Batı Avrupa'da ortaya çıkan ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel değişim ve dönüşümleri anlatan bir kavramdır. Modernleşme zihniyet olarak geleneğin karşısında yer alır. Çünkü modernlik kavramı eskisinden farklı, yeni bir dünyayı anlatmak için kullanılır. Bu bağlamda modernleşme, geleneksellikten kopuştur. Temel özelliklerinden biri de gelişmişlik kavramı ile eşdeğer görülmesidir. Bu bakımdan ister ekonomik, ister siyasi ya da kültürel, gelişmişlik denince akla önce modernlik gelmektedir. Uzun bir süredir modern toplumlar gelişmiş, modernleşme ise gelişmenin ölçütü olarak kabul edilmektedir.

17. yy'da Batı Avrupa'da ortaya çıkan değişim sürecini anlatan modernleşme, feodalitenin çözümlenmesiyle ortaya çıkan yeni toplumsal yapıyı anlatır. Modernleşme süreci ile birlikte Batı

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, ADIYAMAN
e-posta: ckurtdas@adiyaman.edu.tr

Avrupa'da ortaya çıkan ekonomik ilerleme ve siyasi üstünlük aynı zamanda modernleşmeyi dünyanın geri kalanı için ulaştırılması gereken bir hedef, bir proje haline getirmiştir. Bu bakımdan, Batı'nın gelişmişlik düzeyine ulaşmak isteyen toplumlar için Batı, bir model olarak sunulmuş ve görülmüştür. Osmanlı modernleşme süreci de bu bağlamda ele alınabilir. Uzun bir süre Batı karşısından üstün olan Osmanlı, Batı'da ortaya çıkan ekonomik ve siyasi gelişmelere ayak uyduramayınca geri kalmış ve ortaya çıkan durumdan kurtuluş yolunu, yüzünü Batı'ya dönmekte bulmuştur. Bu süreçte başlangıçta Batı ile artan temasların amacı, Batı'ya ait bilimsel, ekonomik, teknolojik ve kurumsal gelişmeleri ülkeye getirmektir. Ancak sadece maddi unsurlarda ortaya çıkan bir değişim olmayan modernleşme bundan çok daha fazlası, yani zihniyet ve değer değişimini de ifade etmektedir. Bu bakımdan Osmanlı'nın modernleşme çabası aynı zamanda bir zihniyet ve değer değişimi süreci haline gelmiştir. Ancak Osmanlı için bu süreç sıkıntılı bir süreç olmuştur. Çünkü Batı toplumları için feodal düzenden ve anlayıştan sıyrılmak uzun bir tarihsel ve kültürel süreçte ortaya çıkan ve toplumsal dinamiklerle kendiliğinden gerçekleşen bir süreç iken, Osmanlı için bir anlamda tepeden inme hızlı bir değişim ve dönüşüm olarak ortaya çıkmıştır. Bu durum Osmanlı'daki modernleşme sürecinin sancılı olmasına neden olmuştur.

Batı karşısında kaybedilen üstünlüğü tekrar elde etmek amacıyla başlayan Osmanlı modernleşme sürecinde aydınlar ve bürokrasinin özel bir yeri vardır. Çünkü modernleşmenin her şeyden önce bir zihniyet değişimi süreci olması, bu süreçte Osmanlı aydınlarına özel bir görev yüklemiştir. Çünkü modernleşmenin önce zihinde başlaması gerekmektedir ve bu zihinler doğal olarak aydınların zihni olmuştur. Bir diğer önemli nokta ise Batı modernleşmesinin ayırt edici özelliklerinden birinin siyasi anlamda bir merkezileşme süreci olmasıdır. İmparatorluklardan ulus devlete geçişte güçlü bir merkezi hükümet, modernleşmenin en önemli unsurlarından biridir. Bu bakımdan Osmanlı'da modernleşme bir anlamda güçlü merkezi bir otorite tesis etme sorunu haline gelmiştir. Bu ise bürokrasiyi modernleşme sürecinde önemli ve ayrıcalıklı hale getirmiştir. Bu bakımdan bu çalışma, Osmanlı'nın modernleşme sürecini aydınlar ve bürokrasi bağlamında ele alıp açıklamaya çalışırken, Osmanlı modernleşmesinin bu iki ayırt edici unsurunun toplumsal değişim sürecindeki yerini ve önemini sosyolojik bağlamda ele alıp açıklamayı amaç edinmektedir. Modernleşme sürecinin bir toplumsal değişim süreci olduğu ve Osmanlı modernleşme sürecinin etkilerinin günümüz Türkiye'sine yansımalarının hâlâ devam etmesi bu konunun sosyolojik bağlamıyla ele alınmasını önemli bir hale getirmektedir.

2.Modern, Modernleşme ve Modernizm Kavramları

Yeni ve çağdaş anlamına gelen modern kavramı, belli bir döneme özgü nitelikleri ifade etmektedir. Modernleşme ise, Batı Avrupa'da 17. yy'da başlayan ve 20. yy'ın sonlarına kadar devam eden, ayırt edici özellikleri ile geçmişten ve geleneksellikten kopuşu simgeleyen bir süreçtir. Modernleşme Batı Avrupa'da uzun bir tarihsel süreçte ortaya çıkan düşünsel değişimlerin yol açtığı ekonomik, siyasi, sosyo-kültürel değişim ve dönüşümler sonucu çözülen feodal yapıdan bütünüyle farklı bir toplumsal yapıyı anlatmak için kullanılır. Bilimsel, ekonomik ve siyasi alanda meydana gelen büyük dönüşümler sonucu ortaya çıkan bu yeni toplum aynı zamanda ilerlemenin ve gelişmenin ölçütü olarak kabul edilmiştir.

Modernlik, 17. yy Batı Avrupa'sında iktisadi ve siyasi alanda ortaya çıkan dönüşüm ile bilginin dinsel ve teolojiden, seküler ve bilimsel mahiyet ve temele dönüşümünü anlatan bir durumdur. Akıl, rasyonel bilgi ve bilime teslimiyet modernizmin en temel unsurlarından biridir. Batı dünyası için bilgi, değerler ve ideoloji olarak işlev gördüğünden dolayı modernlik anlayışının tamamen merkezinde yer alır (Thomas ve Walsh, 2014: 492-493). Modernlik kavramı, aynı zamanda aydınlanma döneminden 1980'li yıllara kadar süren bir tarihsel dönemi tanımlar ve sekülerleşme, endüstrileşme, kapitalizm, ulus devlet, kentleşme, rasyonelleşme, demokratikleşme, bireyselleşme ve bilimsel düşüncenin gelişimi gibi unsurlarla karakterize edilir (Giddens ve Sutton, 2014: 28; Goody, 2008: 7). Modernliğin ayırt edici unsurları vardır. Bunların başında akıl ve akılsal eyleme olan inanç gelir. Bilim ve teknoloji, hesap ve kesinlik, bilimin sonuçlarının yaşamın ve toplumun çeşitli alanlarına uygulanması modern uygarlığın olmazsa olmaz bileşenleridir. Bunun yanında

ekonomik, toplumsal ya da siyasal bireysel hakların tanımlanması ve bütün bireylerin aynı haklara sahip olması modernliğin bir diğer ayırt edici özelliğidir (Touraine, 2007: 107).

Modernlik, geçmişle derin bir kırılma, gelenekten bir kopuştur (Wagner, 2013: 3). Modernite genellikle geleneğin karşısında ve gelenekten bir sapma olarak görülmüştür. Gelenek geçmiş ise, modernite şimdi ve geleceğe işaret eder. Modern kültür çoğunlukla süreç, ilerleme, gelişme, serbestlik, özgürlük, büyüme, birikim, aydınlanma, iyileşme gibi kavramlar ile ilişkilendirilir. Modernizm aynı zamanda genişlemekte olan, küresel bir fenomen olarak da görülmektedir (Kivisto, 2008: 167). Modernizmin bu yönü onu aynı zamanda ideolojik bir kavram haline getirmektedir. Çünkü modernist yaklaşıma göre ekonomik, bilimsel ve siyasal gelişmelerden itibaren modern toplum düzgün bir biçimde ve ilerlemeci olarak gelişmektedir. Toplumlar arasında var olmaya devam eden tüm farklılıklar “geri kalmışlığa” ya da anlamsız kültürel farklılığa dayanmaktadır. Modernizm piyasa merkezli endüstriyel ekonomi, ulusal üyelik fikri, rasyonel idareye dayalı demokratik yönetimi ve ampirik-analitik bilimleri geliştiren bilgi üretici kurumları ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Batı Avrupa’da ortaya çıkan modernlik oradan yayılmaya ve küresel anlam kazanmaya da meyilli olmuştur. Modernizm düşüncesine göre böylesine bir toplum sosyal örgütlenmenin üst formudur. Değişen koşullara başarılı bir biçimde uyum sağlamak için her şeye sahiptir. Böylece başka ana sosyal dönüşüm olmayacaktır (Wagner, 2013: 3-6).

Modernleşme son yüzyıllardaki bilgi patlaması sonucu meydana gelen dinamik bir biçim olarak algılanmaktadır. Onun özel anlamı hem devingen niteliğinden, hem de insan sorunları üzerindeki etkisinin evrenselliğinden kaynaklanmaktadır. Modernizm, tarih boyunca gelişmiş kurumların insan bilgisindeki görülmemiş artışı yansıtan ve hızla değişen işlevlere uyarlanması süreci olarak tanımlanabilir. Bilimsel devrime eşlik eden bu süreç insanın çevresini denetlemesine olanak sağlar. Bu sürecin kökenleri ve etkileri ilk defa Batı Avrupa’da görülmüş ancak 19. ve 20. yy’da bu değişiklik diğer toplumlara dek uzanır ve bütün insan ilişkilerini etkileyerek dünyasal bir dönüşüme yol açar. (Black, 1989; 18).

Böylece modernizm, Aydınlanma felsefesiyle ortaya çıkan ve insanlığın içinde bulunduğu bağınazlıktan ve geri kalmışlıktan kurtarmayı amaçlayan bir düşünce haline gelmiştir. Toplumun sanayileşme ve laikleşme aracılığıyla uğradığı ekonomik, siyasal ve toplumsal dönüşümü ifade eder. Modernizm ilerleme olgusunu temel alarak insanlığın gittikçe daha iyiye ve üstün amaca doğru hareket ettiğini kabul eder (Kale, 2002: 30). Bu nedenle Batı karşısında “geri kalmış” ülkeler için modernizm ideolojisi tek çıkış yolu olarak görülmüştür. Batı toplumlarının geçirdiği ekonomik, bilimsel ve siyasal dönüşümler, ilerlemenin ve gelişmenin tek yolu olarak görülmesi, modernleşmenin bir hedef, bir proje haline gelmesine neden olmuştur.

Modernleşme çok yönlü bir süreçtir. Ekonomik anlamda endüstrileşme, kentleşme, uzmanlaşma ile beraberinde ortaya çıkan üretim tarzının değişmesi; siyasal anlamda merkezileşme yani ulus devlet ve demokratikleşme, bürokratik, siyasal ve sosyal hakların toplumun geneline yayılması, vatandaşlık kavramı; sosyal anlamda ise ilişkilerin ve kurumların değişmesi anlamına gelmektedir. Modernleşme ile birlikte analitik ve rasyonel düşünce, dogmatik düşüncenin yerini almış, geleneksel değerler yerini modern değerlere bırakmıştır. Modernleşmenin ilerleme ile eş anlamlı olarak görülmesi ve “geri kalmışlığın” geleneksellik ve geleneksel düşünce ile özdeşleştirilmesi onunu ideolojik boyutunu oluşturur. Bu bakımdan modernizm, pek çok toplum için bir kurtuluş reçetesi olarak görülmüştür. Bu durum Osmanlı için de geçerli olmuştur. Osmanlı belli bir dönemden sonra Batı karşısında kaybettiği gücü tekrar kazanabilmenin yolunu Batılı gibi olmakta görmüş ve modernleşme çabası içine girmiştir.

3.Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasi

Osmanlı İmparatorluğu’nda modernleşme düşüncesi Batı Avrupa’daki gibi toplumsal değişim süreci içinde kendiliğinden oluşan bir değişimden ziyade, imparatorluğun içinde bulunduğu olumsuz koşullardan kurtulmak maksadı ile yönetim zümresinin bir çabası olduğu görülmektedir. Askeri yenilgilere bağlı olarak ortaya çıkan toprak kayıpları ve hazinede ortaya çıkan açıkların büyümesi

Osmanlı yöneticilerinin o zamana kadar önemsemedikleri Batı'yı bir model olarak dikkate almalarına neden olmuştur. Bu nedenle, 18. yy başlarında Avrupa karşısında üstünlüğün kaybedilmesi ile meydana gelen ilk toprak kayıpları Osmanlı'da modernleşme sürecinin başlamasına neden olmuştur. O zamana kadar Avrupa karşısında tam bir üstünlük sağlayan Osmanlı İmparatorluğu, İkinci Viyana Bozgunu (1683), 1699'daki Karlofça Antlaşması ve 1718'deki Pasarofça Antlaşmaları ile askeri başarısızlıklar ve toprak kayıpları yaşamış, buna bağlı olarak da bu başarısızlıkların önüne geçebilmek için bir anlamda yönünü Batı'ya çevirmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunun Batı ile olan teması her dönem var olagelmıştır. Yükselme döneminde var olan güç dengesi kendi lehine olduğu için Osmanlı kendi uygarlığını Batı uygarlığından üstün saymıştır (Mardin, 1997b; 10). Ancak Batı Avrupa'da ortaya çıkan bilimsel, ekonomik ve siyasi gelişmeler bu güç dengesini Avrupa lehine bozunca Batı'nın özellikle askeri alanda bir model olarak alınması gündeme gelmiştir.

Osmanlı'nın Batı karşısında zayıflaması bazı iç ve dış etkenlerle açıklanabilir. Avrupa'nın bilgi ve ihtisasa dayalı bir sistem kurması ve coğrafi keşifler yoluyla geniş bir coğrafyada sömürüye dayalı düzeni Osmanlı'yı ciddi bir şekilde rahatsız etmeye başlamıştır. Bu dış etkenlerin yanında imparatorluk içinde, coğrafi keşiflerle ticaret güzergâhının değişmesinin getirdiği iktisadi kayıplar, Amerika'dan Avrupa'ya oradan da Osmanlı'ya gelen değerli madenlerin yarattığı olumsuz iktisadi etkiler, askeri mağlubiyetler, tımar sisteminin bozulması neticesinde mali ve askeri düzenin aksaması ve buna bağlı olarak taşrada merkeze muhalif ayan ismi verilen grupların güçlenmeleri (Akyıldız, 2004: 19) Osmanlı'nın Batı karşısında gittikçe gerilemesine neden olmuştur.

Osmanlı'nın Modern Batı ile olan ilk temasları askeri alanda olmuştur. Gelişen ve ilerleyen bir Avrupa karşısında korunmanın, Avrupa tarzında bir ordu ve gerekli talim ve teçhizatların temini ile mümkün olabileceği düşünülmüştür. Ancak yeni orduya subaylar, bu subayları yetiştirecek mektepler, bu mektepleri ayakta tutacak müesseseler, bu müesseseleri işler hale getirecek maarif reformları, araç ve gereçleri imal edecek fabrikalar kurmak da zorunluydu. Yenilikle sadece askeri alanla sınırlı kalamazdı, yönetimde ıslah edilmeliydi (Meriç, 1983; 236). Dolayısıyla savaş alanında alınan yenilgiler ve Batının askeri alandaki üstünlüğü neticesinde Batı'nın askeri kurumlarının ve silah gücünün imparatorluğa nasıl getirileceği önemli bir devlet sorunu olmuştur. Bu amaçla devlet katında görevli kimseler Avrupa'nın "ahvali"ni öğrenmek amacıyla çeşitli başkentlere elçi olarak gönderilmeye başlanmıştır. Dolayısıyla Avrupa ile ilgili ilk sistematik değerlendirmeler Batı'ya gönderilen Osmanlı hariciye memurlarından gelmiştir. Osmanlı için Batı'nın genel bir "model" olarak kullanılmasına dayanan düzeltme (Tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmaktadır (Mardin, 1997b; 11). Örneğin 1720'de Paris'e gönderilen Yirmisekiz Mehmet Çelebi Batı'nın yeni teknik ve bilim kurumlarını, askeri okulları, hastaneleri, rasathaneleri, park, tiyatro ve opera gibi eğlence yerlerini büyük hayranlıkla anlatmıştır (Berkes, 2004; 56). Bu nedenle Osmanlı'nın modernleşme sürecinde Batı ile ilk temasları kuran aydınların özel bir yeri vardır.

3.1. Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar

Modernleşmek sadece Batı'ya ait olan teknik, teçhizat ve teknolojinin alınması değil, onun çok ötesinde bir zihniyet değişimi sürecidir. Dolayısıyla Batılılaşmak önce zihinlerde başlaması gereken bir olgudur ve bu başlangıç Osmanlı aydınlarının zihninde filizlenmiştir. Bu bakımdan Osmanlı modernleşme sürecinde aydınların özel ve önemli bir yeri vardır. Çünkü Osmanlı modernleşme süreci aydınlar aracılığıyla başlayan bir süreçtir.

Dünyanın bir bölgesinde gerçekleşen bir dönüşüm dünyanın o bölgesiyle geri kalanı arasında ciddi bir güç dengesizliği yaratınca bu yeni bilgiye sahip olmak olağanüstü önem kazanır. Buna erişmek isteyen devletler bu bilgilerle donatılacak insanlar yetiştirmek zorunluluğu duyar (Belge, 2004; 50). Türkiye'de modernleşme serüveninin başlamasının temel sebebi bu birkaç cümleyle açıklanabilir. Aynı zamanda bu birkaç cümle, Türkiye'nin modernleşmesinde aydının rolünü de özetlemektedir. Sonuçta Osmanlı geri kalmışlığının sebebi olarak Batı'nın bilgi olarak kendisinden

ileri bir düzeyde olduğunu görmüş ve bu bilgiye ulaşmada aydınları aracı olarak kullanmıştır. Dolayısıyla Batı ile olan ilk temaslar bu çerçevede gerçekleşmiştir.

Batılılaşma ile birlikte ortaya çıkan bilgi ihtiyacında başlıca sorun istenilen bilginin, başka bir yerde üretilen bir bilgi olmasıdır. Osmanlı'da başından beri bilgi ulema sınıfının elinde olmuştur. Ama Batı'da ortaya çıkan gelişmeler ulemanın bilgi ve düşüncesinin yetersizliğini ortaya çıkarınca devlet bu amaçla bazı devlet adamlarını bilginin olduğu yere göndermiştir. Bu amaçla öncelikle Mehmet Çelebi'yi Fransa'ya elçi olarak göndermiş, aynı zamanda İbrahim Mütefferika ve Humbaracı Ahmet Paşa da dışarıdan öğrendikleri bilgileri devlet içinde uygulamaya başlamışlardır. Bunun dışında, dışarıdan uzmanların gelme süreci başlayarak onlar da bilgiyle donanan insanlar yetiştirmeye başlamışlardır. Bu esnada sürecin hızlanması için II. Mahmud 1826'dan sonra muhtemelen yüz kadar Osmanlı gencini Batı'da öğrenime gönderilmiştir (Belge, 2004; 47). Ancak bütün bu yeni gelişmelere karşın Osmanlı'nın Batı karşısındaki gerilemesinin nedenini "din bütünlüğünün" yitirilmesine bağlayan farklı bir görüş, bu dönemde ulema tarafından ortaya atılmıştı (Mardin, 1997b; 10). Çünkü II. Mahmud'un Tanzimat'ın temellerini atacak yöndeki tutumu, ulema ile arasındaki mesafenin açılmasına yol açmıştır. Hükümet ve idaredeki, hukuk alanındaki, eğitim alanındaki yenileşme girişimleri ulema ocağının yetkilerini körleştirecek nitelikteydi. Bu, din-devlet bileşiminin çözülmesi, ulema ve medresenin rolünün ve alanının daralması anlamına gelmekteydi (Berkes, 2004; 176). Nitekim modernleşme dönemi ulemanın Osmanlı sosyo-politiğindeki geleneksel konumunu değiştirmiştir. Modernleşmenin seküler niteliği devletin geleneksel/dinsel dinamiklerini işlevsizleştirmiştir. Ancak modernleşme sürecinin ulemaya yansımaları yeknesaklık arz etmediği gibi, ulemanın modernleşme algısı ve yorumu da tek tip değildir. Bu farklılık ulemanın devlete olan eklemleme düzeyine göre değişmektedir. Devlete yakın olan ve diğer yönetim elitleriyle eklemleme olmuş olan ulemanın modernleşmeye bakış açısı ile taşra ulemasının modernleşme hareketi karşısındaki tavrı aynı olmamıştır. Yeniliklerin içeriğine ve yenileşme alanlarına bağlı olarak devlete yakın ulema yenileşme çabalarına destek verirken, yeniliklerin geleneksel/dinsel dinamikleri tehdit ettiği durumlarda ise tam tersi bir tavır sergilemişlerdir. Tanzimat dönemi ise bu kırılmanın en belirgin olduğu dönemdir. Yenileşme çabalarının askeri alandan taşarak sosyo-kültürel alana yayılma eğilimi, ulemanın etkinlik alanına bir tehdit olarak algılanmış ve ulema bir direncin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum aynı zamanda ulemanın devlet işlerinden dışlanması, devletteki misyonlarının yeni siyasal aktörler tarafından yerine getirilmesi anlamına geliyordu (Akça, 2010: 123-129). Bu aktörlerin başında ise profesyonel bürokrat kesim ve yeni tip aydınlar gelmekteydi.

Tanzimat'a gelindiğinde ise artan Batılılaşma çabalarında aydınların rolü gittikçe artmaya başlamıştır. Bu dönemde etkinliği artan aydınlarının kafasında nizamın yerini terakki almaya başlamıştır. İlerleme sevgisi o dönemin hâkim ideolojisi olmuştur. Bu dönemdeki aydınların hepsi Batıcıydı. Çünkü Batı toplumu, gelişen ve ilerleyen bir toplumdur (Meriç, 1983; 237). Ancak bu dönemde aydınlarla devlet arasında problematik bir ilişki de ortaya çıkmıştır. Tanzimat'tan önceki yenilik girişimleri doğrudan padişah'tan geldiği halde, Tanzimat reformlarının tamamen Batı etkisiyle yetişen bürokratik-aydın sınıfı tarafından yönlendirilmeye başlamıştır. Tanzimat dönemi reformları, yaptıkları yeniliklerde merkezi siyasi otoritenin güçlenmesini ön planda tutuyorlardı. Fakat bu dönemde yetişen aydınlar, Batı uygarlığının üstünlüğünü halkın sahip olduğu geniş hürriyetlere ve parlamentolu demokratik siyasi rejime bağlıyorlardı. Merkezi yönetime karşı sistematik bir muhalefet havasına bürünen bu tepkilerin öncüleri de şairler ve yazarlardı (Tazegül, 2005; 78-81). Şair ve yazarlarla başlayan muhalif tavır ortaya çıkmasında Osmanlı modernleşme sürecinin en başından beri devlet eliyle gerçekleştirilme mecburiyetinin büyük bir rolü vardır. Bu durum aynı zamanda aydınların devletin kontrolü altında olmasını da sağlamıştır. Avrupa'da ise aydınların durumu daha farklıydı. Öncelikle Avrupa'da aydınlar bağımsızdılar ve herhangi bir devletin adamı olmak bir yana aydınlar ile devlet arasında bir mücadele olmuştur. Fakat Osmanlı'da aydınların normal koşullar altında oluşması çok uzun zaman alacağından dolayı devlet destekli olarak ortaya çıkmışlardır. Batı tarzında yetişecek olan bu insanlar devletin en değerli yardımcı gücü olacak, devletin kendini modernleştirmesinde, edindikleri bilgilerle en önemli rolü oynayacaklardı. Ama çok

geçmeden işin bu kadar basit olmadığı anlaşıldı. Bu “değerli yardımcılar”, gerekli tedbirler alınmasa “tehlikeli muhalifler” haline gelebiliyorlardı. Osmanlı’da yaşayan aydının da toplumda ayağını dayayacağı bir yer olmadığı için “aydın” olmakla bir kere yüklendiği “kurtarıcı” rolünü nerede ve nasıl oynayacağına karar vermesi gerekiyordu. Devlet hizmetinde mi? Devlete karşı mı? Devlet - aydın ilişkisi de, toplum - aydın ilişkisi de böylece başından beri pürüzlü bir biçimde kurulmuş oldu (Belge, 2004; 51-52). Bu pürüz Tanzimat döneminde ise daha belirgin bir hale gelmiştir. Bu bakımdan modernleşme sürecinde Tanzimat döneminin ayırt edici en önemli noktalarından biri, gün yüzüne çıkan devlet - aydın gerilimidir. Bir dönem devlet eliyle Batı’ya gönderilen ve kontrol edilen aydınlar artık modernleşme sürecinde devlete muhalif bir tavır sergilemeye başlamışlardır.

Tanzimatçılara karşı sistematik eleştirilere ise ancak 1860’larda başlanmıştır. Namık Kemal ve Ziya Paşa önderliğindeki bu eleştiriciler grubuna “Yeni Osmanlılar” adı verilmiştir. Yeni Osmanlılar, Tanzimatçıların sömürü olayını anlamadıkları, bir “üst tabaka” meydana getirdikleri, şeriatı unutarak kendi kültürlerini köstekledikleri ve yüzeysel anlamda “baticı” olduklarını ileri sürerek eleştirmişlerdir (Mardin, 1997b; 13). Yeni Osmanlıların siyasi görüşleri İngiliz düşünce yapısından etkilenmiştir. Ekonomide âdem-i merkeziyetçilik, siyasette anayasaya dayalı meşruti bir yönetim ve dinsel değerlere bağlı muhafazakâr bir toplum anlayışı Yeni Osmanlıların en belirgin düşün yanlarını oluşturuyordu (Kaçmazoğlu,2001;120). Meşruti idare sistemini amaç edinen Yeni Osmanlılara göre reformlar hem uyuşmaz unsurları telife çalışıyor hem de laik bir mahiyet taşıyordu. Yeni Osmanlılar, reformların laik vasfını tenkit ediyor, imparatorluğun dayandığı ruhi temellere aykırı idare edilmeye başlandığını belirtiyorlardı (Karpaz, 1996; 33). Padişahın ve merkezi yönetimin mutlak egemenliğine karşı ilk örgütlü hareket olan Yeni Osmanlılar muhalefeti kısa sürede güçlenerek, anayasalı ve parlamentolu bir meşrutiyet hareketine dönüştü ve 1876 yılında Meşrutiyetin ilanı ile parlamentolu meşrutiyet rejimine geçildi (Tazegül, 2005; 82).

Meşrutiyet dönemi aydınlarının çoğu hâlâ devlet memuru olmakla beraber, yavaş yavaş bağımsız aydın tipinin gelişmeye başladığı görülmektedir. Tanzimat dönemi aydınları yüksek ve sayılan bir tabaka oluşturdukları halde, Abdülhamid döneminin aydınları baskıdan dolayı şüphe edilen, korkutulan, bunalım içinde gelişen tiplerdir. Eylemde devrimci olmaktan çok şüpheci, kötümser ve asi bir gençlik yetişiyordu. Buna karşın bazı aydın grupları ise bu duruma istisna teşkil ediyordu. Birincisi, Tanzimat döneminde bulunmayan bir tip olan öğretmenlerdir. İkincisi, subaylardı ki Abdülhamid’in bütün vehimlerine, denetimlerine karşın, asıl devrimci tip bu zümre içinde yetişmeye başlamıştı. Diğerleri ise tıbbiyenin yetiştirdiği doktorlardı. Rejime ilk tepkilerde de Tıbbiye ve Harbiye’de patlak vermiştir (Berkes, 2004; 366-367). Bu dönem aydınlarının diğer ayırt edici önemli bir noktası da bu dönem aydınlarının halkın içinden çıkmaya başlamasıydı. Çoğu zaman Osmanlı bürokrasisinin orta ve üst sınıfından veya başkentteki şehirli gruplardan gelen Genç Osmanlı’ların aksine Abdülhamid döneminin yeni aydınları taşra şehirlerinden gelen yerel eşrafın, çiftçi ailelerinin hatta yeni oluşmakta olan Müslüman-Türk tüccarlarının oğullarıydı. Bu bağlamda Tıbbiye’de 1889 da kurulan ilk Jön Türk gizli örgütünün beş kurucusundan hiçbirinin İstanbul’dan olmaması dikkat çekicidir (Karpaz, 2006: 62). Ayrıca bu dönemde dış memleketlerde de pek çok gizli cemiyetin kurulduğu görülmektedir. Zamanla hepsi Jön Türk adı ile anılmaya başlanacak olan bu cemiyetlerin ortak bir amacı vardı, II. Abdülhamid’in yürürlükten kaldırdığı meşrutiyeti tekrar ilan ettirmek. Hemen hepsinin ortak düşüncesi ise meclis açılınca sorunların halledileceğiydi.

Abdülhamid döneminin siyasi dava üzerine şal örtmesinin sonuçlarından biri, aydınların siyasal dışı sorunlar üzerine daha çok eğilmeleri olmuştur. Bu noktaların en önemlisi de “din” olmuştur. Siyasal baskı rejimi, önleyemediği dış etkilerin yardımıyla, onun özelliklerine karşı çıkan bir kuşağın yetişmekte olacağını öngöremedi. Dinden, şeriatın, gelenekten, maneviyattan o denli çok sözü edilen bir dönemde, bu fikir ve inançlara isyan eden bir kuşak yetişiyordu. Bu kuşağın başlıca özelliği de, inançları inkâr ve materyalizmdi. Bu nedenle yeni kuşağın kafasında “devlet” ile “din” arasındaki ayrım daha belirgindi (Berkes, 2004; 376). Bu kuşağın ve Jön Türklerin fikirlerini etkileyen akım ise “biyolojik materyalizm” olmuştur. Askeri tıbbiye öğrencileri kendilerine okutulan dersler ve okudukları kitapların icabı olarak hayatı biyolojik ve fizyolojik süreçlerin bir sonucu olarak görmekteydiler. Bunun yanında Paris’te ortaya çıkan pozitivism akımı da bu kuşağı etkilemiş

(Mardin, 1997b; 98-99) ve böylece her türlü geleneksel ve dini fikrin reddedildiği, mevcut sorunların sadece bilimin ışığında akıl yoluyla çözülebileceği inancına sahip bir kuşak yetişmiştir. Bu kuşağın kurtuluşa yönelik savunduğu temel fikir ise aşırı batılılaşma olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminin önemli bir özelliği, bütün imparatorluk tarihi boyunca reformları destekleyen ya da engelleyen fikir hareketlerinin düzenli akımlar haline gelmesidir. Garpcılık, İslamcılık, Türkçülük, Meslekçilik ve Sosyalizm akımları imparatorluk yıkıldıktan sonra da sürmüş ve politik hayatı etkilemişlerdir. Bu akımlar imparatorluğu kurtaramamakla beraber Cumhuriyet'i kuracak kadroların entelektüel besinini sağlamıştır (Tunaya, 1983; 239).

Batıcılık İçtihat dergisinde ortaya çıkmıştır. Batıcılar, Osmanlı toplumunun gerileme tablosunu açıklıkla çizmiş ve durumun sorumlusu olarak aydınları görmüşlerdir. Kurtuluş ise, ilmi bir metotla gerileme sebeplerini ortaya çıkarıp, onları ortadan kaldırmaktır. İmparatorluk yüzünü Batıya dönünce hatalar anlaşılacaktır, zira sıkıntılar Avrupalı olmamaktan kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun tek kurtuluş yolu vardır, o da batılılaşmaktır. Batı demek üstünlük demektir, öyleyse Osmanlı bütün varlığı ile Batıya gitmelidir. Çünkü ikinci bir medeniyet yoktur, fakat unutulmamalıdır ki, batılılaşmak şuursuz bir taklit değildir. Batının ekonomik ve sosyal hayatı alınmalı ve Osmanlı toplumu ilim ve teknik bakımından teçhiz edilmelidir (Tunaya, 2004; 68-69). Batıcılara göre yenileşmenin çaresi eğitim yoluyla halkın aydınlatılmasıydı. Osmanlı'nın başına gelen tüm felaketlerin tek kaynağı bilgisizlikti. Türkçülerin "Turan" idealine karşılık, Batıcılar "İrfan" idealini savunuyorlardı (Karpas, 1996; 43). Batıcılar, batılılaşım derken Batının özellikle askeri, siyasi, eğitim ve bazı kültür kurumlarını aktarma yoluna gitmişler ve bu arada laikliği bir kurtuluş ilkesi olarak görmüşlerdir (Küçükömer, 1983; 248). Batıcılar genel olarak yenileşme meselesinde birleşiyorlardı ama din konusunda ve Batı'nın ne dereceye kadar örnek olabileceği meselesinde birbirinden ayrılıyorlardı (Karpas, 1996; 42).

İslamcıların fikirlerinin odak noktası, Osmanlı'nın Tanzimat ile birlikte kültür benliklerini kaybetmeye başladığıydı. Bunun önüne geçmekte en iyi yol Tanzimat'ın gizli olarak inkâr ettiği "şeriatın değerlerini" tekrar Osmanlı toplumuna getirmektir (Mardin, 1997b; 91-92). İslamcılara göre İmparatorluğun zayıflamasının sebebi İslami esaslardan ayrılmış olmasıydı. Bu ayrılma imparatorluk ruhuna aykırı Batılı fikir ve müesseseleri kabul etmek şeklinde olmuştur. Batı'nın yalnızca tekniğinin alınması gerekliydi. Batı'nın kültürel, dini ve toplumsal fikirlerini İslam'inkinden aşağı görüp bunlara karşı çıkıyorlardı. İmparatorluğun kalkınmasının tek yolunu Müslümanlığın ilk esas akidesine dönmekte buluyorlardı (Karpas, 1996; 41-42). İslam dünyası, muhakkak ki kalkınması için Batı'ya muhtaçtı. Fakat önemli olan Batı'dan ne alınacağı sorunudur. Batı ve Doğu medeniyetleri aynı şartların ve sebeplerin eseridir. Bir medeniyet alanından diğerine geçmeye de lüzum yoktur. Batı Doğu'ya nazaran sırf teknik bakımından üstündür. Sadece ekonomi, maddi alandaki kalkınmalar için gerekli yöntem ve malzemeyi Batı'dan almak mümkündür ve gereklidir (Tunaya, 2004; 72). İslamcılar için Batı sadece maddi anlamda takip edilecek bir örnektir. Bunun dışında kalan unsurlarda öze dönmek gerekmektedir.

Türkçülük akımı zamanın ihtiyaçlarını ve heyecanlarını temsil etmiştir. İttihat ve Terakki'nin tek iktidar partisi olarak, bu akımı İslamcılıkla birleştirmesi ve program edinmesi Türkçülük akımına ayrı bir özellik vermiştir. Devletin nasıl kurtulacağı sorusunun cevabı Türkleşmektir. Osmanlı bayrağı altında şuursuz bir hayat süren Türkler bir millet haline gelmelidir. Türkçülük akımı her şeyden önce bir milliyetçilik doktrindir. Türkçülere göre millileşmek batılılaşmanın yoludur (Tunaya, 2004; 75-76). Milliyetçilik akımı önce edebiyat ve tarihte belirdi ve başlangıçta sadece kültürel mahiyetteydi. Zamanla imparatorluk azınlıklarının milli bağımsızlık mücadelelerinin zoru altında ve onlara karşı bir tepki olarak siyasi bir çehre kazandı. Ziya Gökalp milliyetçilerin nazariyecisidir ve Ziya Gökalp'e göre güdülecek amaç bütün Türklerin kültür birliğine dayanarak kuracakları büyük ülke, Turan'dı. Gökalp Türk kültürüne belirli milli bir karakter verebilmek ve devlet teşkilatını da ona göre düzenleyebilmek için bir sıra reform yapılması gerektiğine inanıyordu. Gökalp kültür (hars) ile medeniyeti ayırt ediyordu. Medeniyet maddiydi ve imparatorluk Batıdan ancak medeniyeti

almalıydı. Bu alış bile, kendi kültür değerlerini tehlikeye düşürmemek için, milli kültürünü geliştirdikten sonra yapmalıydı (Karpata, 1996; 45-46).

Birinci Dünya Savaşı İslamcılarını siyasal bir kuvvet olarak ortadan kaldırmış, Batıcıların da iki esas fikrini, Osmanlılığı ve dinin imparatorluğun temeli olduğu fikrini çürüterek onları da çok zayıflatmıştı. Garpcıların yenileşme konusundaki pratik fikirleri de milliyetçiliğe katılarak kısmen uygulanmasına bile geçilmişti. Böylece, Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Türkiye’de ayakta kalabilmiş tek ideoloji milliyetçilikti (Karpata, 1996; 47-48).

Osmanlı’da batılılaşmak II. Meşrutiyet’e kadar bir devlet politikası olarak değil, yarı şuurlu bir özlem olarak daha çok aydınlar arasında belirmiştir (Meriç, 1983; 234). Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunda yenileşme hareketi esas itibarıyla küçük bir aydınlar zümresine tutunmuş, halk yığınlarına inememiş ve bunun için de kültürel reformlardan ileri gidememiştir (Karpata, 1996; 47-48). Cumhuriyete kadar Osmanlı aydınlarının ve devlet adamlarının özellikle kültürel alanda geleneksel kimliklerini, ahlaki değerlerini korumak istedikleri, batılılaşmayı maddi hayat ve teknolojiyle sınırlı tutmaya çalıştıkları görülmektedir. Cumhuriyetin belirleyici ideolojisi ise bu noktada önemli bir kopma gerçekleştirmiştir. Cumhuriyeti kuranlar Osmanlı’nın bu tarzının yanlış ve yetersiz olduğu sonucuna vararak bu tutum yüzünden hedefe ulaşamadığını düşünmüşler ve bu nedenle Cumhuriyet boyunca batılılaşma politikası radikalleşmiş ve Cumhuriyet ideolojisinin temel direği haline gelmiştir (Belge, 1983; 260). Cumhuriyet ile başlayan batılılaşma/modernleşme çabalarında aydınların rolü önemini korumuştur. Bu dönemde de devlet destekli ve kontrollü aydın profiline değışmediğı söylenebilir. Çünkü gerek Osmanlı gerekse de Cumhuriyet döneminde modernleşme süreci Batı’nın aksine devlet eliyle gerçekleştirilmeye çalışılan bir süreç olduğu için bu süreçte aydınlar kilit bir rol üstlenmiştir.

3.2.Osmanlı Modernleşme Sürecinde Bürokrasi

Osmanlı’nın modernleşme sürecinde bürokrasinin ve bürokrat tabakanın ayrı bir yeri vardır. Çünkü Osmanlı’da modernleşme yolunda atılan adımların çoğu bürokratik yapıdan geçmiştir. Bu nedenle Osmanlı’da modernleşmeyi sağlayan temel unsurların başında bürokrasi gelmektedir ve modernleşme büyük oranda onların eliyle gerçekleşmiştir denilebilir.

Osmanlı’nın Batı karşısında gerilemesini engellemek amacıyla yapılan askeri reformların yeterli olmaması ve askeriye dışında da bazı problemlerin olduğunun fark edilmesi üzerine reformlar III. Selim’den itibaren genişlemiş ve başta idari yapı olmak üzere diğer alanlara da sıçramıştır (Akyıldız, 2004: 18-19). Ancak idari yapıda yapılmak istenilen reformların önünde geleneksel bürokratik yapı önemli bir engel teşkil etmekteydi. Osmanlı devlet idaresi her ne kadar merkeziyetçi ve otoriter bir yapıya sahip olsa da (Sevil, 2005; 99) Osmanlı’da 16. yy’ın ikinci yarısından itibaren merkezi otoritenin zayıflamaya başlamasıyla merkez ile halk arasında irtibatı sağlayan mahalli ileri gelenler olan ayanlar önem kazanmaya başlamıştır. Devletin içinde bulunduğu sıkıntıdan faydalanan ayanlar zamanla buldukları bölgelerde güçlerini artırarak merkezi otorite karşısında önemli bir güç haline gelmiştir. Devlet çoğu zaman bu gücü kabul etmek ve onunla anlaşma yoluna gitmek zorunda kalmıştır (Akyıldız, 2004: 83). Ancak merkezi bürokrasi ve ayanlar arasında ortaya çıkan çatışma merkeziyetçiliğin hızlanması ile sonuçlanmış ve zamanla merkezi otorite güçlenerek II. Mahmud 1826’da yeniçeriliğı ve 1831’de tımar sistemini sona erdirmiştir (Karpata, 2006: 25-26). Böylece bu aşamadan sonra Batılı tarzda bir askeri sistem ve bürokratik yapının oluşturulması için gereken çalışmalara hız verilmiştir.

İlk askeri reformlarla beraber, modern bir ordunun modern bir sivil bürokrasi ile desteklenmesi gerçeğı ve etkin bir bürokrasi ihtiyacı, Batılı sivil kurumların transfer edilmesiyle, batılılaşma sürecini tamamlamak gereğı düşüncesini hâkim kılmıştır. Osmanlı’daki batılılaşma 19. yy boyunca esas itibarıyla “patrimonyal bir siyasal sistemin bürokratik kolunun modernleşmesi olarak” ortaya çıkmıştır. 19. yy ile birlikte Osmanlı sefirleri, sürgünleri ve öğrencilerinin Avrupa ziyaretleri ile askeri nitelik taşımayan Batı ilişkileri iyice hissedilmeye başlanmıştır. Bu sivil - kültürel ilişkiler Osmanlı’nın üstünlük fikrinin değışmesine neden olmuştur. Önceleri gelişme isteğı şeklinde ortaya

çıkan düşüncenin sonradan Batı kurumlarını ödünç alma şeklinde değiştiğini görülmektedir. Askeri alanda başlatılan reformların etkin bir bürokrasiye ihtiyaç olduğu gerçeği ile (Sevil, 2005; 100-102) bürokratik alanda modernleşme çabaları hızlanmıştır. Böylece Osmanlı bürokrasisi “mirasa dayalı” ya da “padişah kökenli” denilebilecek özellikleri, bir “akılcı” bürokrasiye yerini bırakmaya başlamıştır. İlk olarak Osmanlı bürokrasisinin bir kesimi, modernleşmenin gereksinimlerine, bir açıdan erken uygun hale getirilmiş ve 19. yy’da reform liderliğini ele almıştı. Bu reformcu bürokrasi, reformun ilk can alıcı noktası olarak, askeri ve sivil bürokrasiyi hazırlayan eğitim kurumlarının modernleştirilmesini seçmiştir (Mardin, 1997a; 55-56).

II. Mahmud dönemi askeri ve sivil alanda modernleşmenin temellerinin atıldığı ve Batı tipi bir yönetim tarzına geçilmeye çalışıldığı bir dönem olmuştur. N. Berkes bu dönem rejimini, “mutlakiyetçi aydın monarşisi” olarak nitelendirmiştir. Çünkü bu dönemde; hükümdarın mutlak yetki hakkı devam ediyor. Yönetilenler “reaya” olmaktan çıkıyor “halk” oluyor. Kapıkulluğu kalkıyor, onun yerine ayırım yapılmaksızın devşirilen bir sivil bürokrasi geliyor. Kapıkulu ordusu yerine yeni bir militer örgüt kurulmasına doğru gidiliyor. Sivil bürokrasi ve ordunun başında bulunanlarla ulemadan seçilen kişilerden oluşan en üst yetkili, kanun yapma görevlisi sürekli meclisler kuruluyordu. Bu meclisler merkezi hükümet organı olan Hükümet Şurası, adalet organı olan Adliye Yüksek Kurulu ve ordu ile ilgili kuralları koyan Askeri Şura Dairesiydi (Berkes, 2004; 171-174). Bu sayede Osmanlı hükümetine ve personeline Batı’daki benzerlerinin adlarını ve görüşlerini vermek suretiyle Osmanlı’ya modernliğin yerleşmesi istendi ve bu amaçla bakanlık sisteminin temelleri atılarak fonksiyon ayırımına gidilmesi sağlandı. Böylece II. Mahmud döneminde Osmanlı bürokrasisinin biçimsel yapısı tamamen değiştirilmiştir. Başbakanlık, bakanlıklar, memuriyet kademeleri, kıdem esasları gibi konularda reformlar yapılmış ve bürokrat yetiştirmek amacıyla yeni okullar açılmıştır. Bu okulların açılmasındaki en büyük amaç, sivil bürokratik eğitimi sağlamak ve dini olmayan kriterlere göre karar verecek bürokrat yetiştirmektir (Sevil, 2005; 103). Örneğin 1832’de kurulan Tercüman Odası, Osmanlı Devleti ve Osmanlı bürokratinin batılılaşmasını sağlayan temel kurumlardan biri olmuştur. 1839’dan sonra adeta bir okul haline gelen Tercüme Odası’nda batılılaşma yanlısı sadrazamlar yetişmiştir. Tercüme Odası sadece sadrazam yetiştirmekle kalmamış Tanzimat dönemi üst düzey bürokratları da ilk meslek hayatlarına Tercüme Odasında başlamışlardır (Kaçmazoğlu, 2001; 110).

II. Mahmud döneminde yapılan düzenlemelerle, askeri, dini ve ilmi grupların; devlet merkezindeki siyasi gücü zayıflamış, buna karşılık yeni kurulan büroların ve bürolarda görev alan memurların rolü artmıştı (Tazegül, 2005; 74). Ancak III. Selim’in tahta çıkışından II. Mahmud’un ölümüne kadar uzanan yarım yüzyıllık dönemde bürokratik sistemin işleyişinde yeni mevkiler oluşturmak ve yeni düzenlemelere gitmek amacıyla tekrar tekrar girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Gelenekselcilikten uzaklaşıp rasyonel bir hukuk sistemine yönelik bu girişimlerden elde edilen başarılar belli sınırlar içinde kalmıştır. Batı düşüncesinin yeni yeni özümseiyor oluşu ve Batılı bir kültürel geçmişe sahip olanların da yönetici sınıf içinde hala bir azınlık olmaları bu girişimlerin başarıları hakkında bazı soru işaretlerini beraberinde getirmiştir (Findley, 2014: 171-172).

II. Mahmud döneminde yapılan reformların temelinde yer alan düşünce merkezileşme dürtüsüdür ki bu 19. yy’da ki Osmanlı modernleşme çabalarının özünü oluşturur. Başlıca amaç, tahta tamamıyla sadık yeni bir ordu oluşturmak ve bununla ayanlar ve ekonomik kaynaklar üzerinde hükümetin kontrolünü sağlamaktır. Bu bürokrasinin politik ve toplumsal üstünlüğünü garanti altına almanın birinci şartıydı (Karpas, 2008: 77). Bu nedenle güçlü bir geleneğe sahip olan bürokrasi, Osmanlı modernleşmesinin lokomotif gücü olmuştur. Tanzimat döneminin reformist devlet adamları bu yapı içerisinde yetişmiştir. II. Mahmud’un merkezi otoriteyi güçlendirmek için atmış olduğu adımlar bürokrasinin devlet içindeki etkisini de artırmıştır. Hatta Tanzimat fermanı ile padişahın mutlak otoritesi karşısından yargısal hak kazanan bürokrasi (Erdoğan, 2016: 95-96) padişahın artık bölünmüş politik gücünün bir kısmına sahip olarak zaman zaman iktidara el koyabilecek güce de sahip olmuştur (Küçükömer, 2010: 67).

Tanzimat döneminde modernleşmeye yönelik en belirgin değişiklikler bürokrasi alanında gerçekleşmiş ve Batı tipi bir bürokrasi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda bürokratik örgütlenme biçimi yenileşmeye başlamış ve yeni bürokratik birimler kurulmuştur. Devlet daireleri tamamıyla Batılı ülkelerin bürokratik kuruluşlara benzetilmeye, saray ve devlet dairelerindeki büroların iç tanzimi Avrupalı tarzda oluşturmaya başlamıştır. Bürokratik hiyerarşide alt - üst ilişkileri oluşmuş, bürokratik ağ yayılırken, bakanlık teşkilatları kurulmuş, yeni bir idare hukuku eşliğinde, yeni yönetmelikler oluşturulmuştur. Tanzimat döneminin en belirgin değişiklikleri devlet yönetimi ve bürokraside olmuştur. Bunlardan en önemlisi klasik dönemdeki padişahın mutlak iktidar anlayışı yerini Bab-ı Ali mutlakiyetçiliğine bırakmasıdır. Padişah otoritesini artık Bab-ı Ali ile paylaşıyor ve Batı kültürü giderek bürokrasiye yerleşiyordu. Tanzimat ile birlikte daha önce sadece sarayda toplanan nüfus ve kuvvet, birdenbire hükümdara karşı sorumlu bir kabine ile onun etrafında toplanmıştır. Bu suretle imparatorluk şahsi hükümet özelliğinden çıkıp bir yüksek rütbeli memurlar imparatorluğu haline gelmiştir (Kaçmazoğlu, 2001; 95-108). Tanzimat dönemi bürokrasinin batılılaşmaya yönelik reformlarda tam bir hâkimiyet sağladığı dönem olmuştur denebilir. Çünkü II. Mahmud'tan sonra etkili ve güçlü bir padişahın tahta çıkmaması, Tanzimat'ın üst sınıf bürokrasiye sağladığı ayrıcalık ve teminatlar ve Batılılaşma reformunun öncüleri olan memurların elde ettiği siyasi güç, Babiâli'nin sivil bürokrat aristokrasinin bu dönemde reformların sürdürülmesinde ve daha da yoğunlaşmasına en etkili güç haline getirmiştir (Findley, 2014: 171-177).

Osmanlı'nın değişiminde önemli bir rol oynayan 1839 Tanzimat Fermanı merkezileşme ve bürokratikleşme çabalarını daha da hızlandırmıştır (Karpat, 2006: 31-32). Ancak Tanzimat Fermanından sonra ortaya çıkan bir eksiklik halkı temsil eden bir meclis bulunmadığı için reformların padişahın otoritesini paylaşan hükümet yani bâb-ı âli tarafından ve büyük devletlerin elçilerinin karışmaları ile uygulanmasıdır. Hükümet İngiliz, Fransız ve Rus elçiliklerinin desteğine dayanan, bunların baskılarına göre inip çıkan paşaların yarışma alanı haline gelmiştir. Reformları anlama ve yürütme biçimi de bu inip çıkmalara göre dalgalanmalara uğramıştır (Berkes, 2004; 218-219). Bu kişilerin Batı yanlısı olmaları sadrazam olmalarına yetmektedir. Bunların öncelikle Batı içinde belli bir devletin yandaşları olmaları gerekmektedir. Tanzimat dönemi üst düzey bürokrat ve valileri, Batılı ülkelerin çıkarlarını kendi çıkarları ile bütünleştirerek bazı dengeleri gözetip korumuşlardır (Kaçmazoğlu, 2001; 107). Bu durum pek çok sadrazam ve paşanın isminin başında bir Batılı ülke yanlısı olduğunu belirten sıfatlarla anılmalarına neden olmuştur. Bürokrasinin ülke yönetiminde elde ettiği güç ve üst düzey bürokrat ve paşaların Batı yanlısı olup, Batılı devletlerin çıkarlarını savundukları inancı birçok aydın tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Özellikle Islahat Fermanından sonra Yeni Osmanlılar hareketi içindeki aydınlar bu durumu açıkça dile getirmişlerdir.

II. Mahmud'un ölümünden II. Abdülhamid dönemine kadar dengeler Babiâli ve sivil bürokrasi lehine gelişmiştir. Bu dönemde güçlü bir padişahın başa geçmemiş olması, sivil bürokrasinin gelişmesinin başlıca nedenlerinden biridir. Ancak II. Abdülhamid'in başa geçmesi dengeleri tekrar saray lehine bozmuştur. II. Abdülhamid Babiâli'nin yetkilerini sarayda toplamaya başlamıştır (Akyıldız, 2004: 167). Ancak bu durum II. Abdülhamid döneminde de bürokraside yenileşme çabalarına bir engel teşkil etmemiştir. II. Abdülhamid Osmanlı bürokrasisini akılcı yörüngeye oturtmak için tüm gücüyle çalıştığı halde, Sultana karşı çıkan genç bürokratlar ve askerler, en yüksek yönetim ve hükmet görevlerine yetenekli olmaktan çok Sultana bağlı olan kişilerin getirildiğine inanıyorlardı. Yeni ve okul görmüş ulusalcı bürokratların Sultanla aralarının açık olmasının başka bir nedeni, Türkiye'de modern bir devlet kurmak konusunda sabırsızlanmalarıydı (Mardin, 1997a; 57). Bu dönemde bürokratik yönetim geleneği devam etmekle beraber, seküler ve liberal yaklaşıma sahip sivil bürokratlar kritik noktalarda bulundurulmamıştır. Batılılaşma ve sekülerizasyon çabaları ise 1890'lı yıllarla beraber askeri bürokrasi tarafından yürütülmüştür (Şen, 1996; 109-110).

Bu dönemde de bürokrasinin gelişmeye devam ettiği ve etkinliğini artırdığı görülmektedir. Dönemi Tanzimat döneminden ayıran en önemli fark ise II. Abdülhamid'in bürokrasi piramidinin kontrolünü ele geçirmeye ve Osmanlı toplumunun siyasi bilince sahip kesimlerinin hemen hemen tamamını bu piramidin içine mümkün olduğunca toplamaya teşebbüs etmesidir (Findley, 2014: 275). Dönemin ayır edici diğer önemli gelişmesi ise bürokrasinin profesyonelleşmesidir (Karpat, 2006:

59). Bu dönemde sivil bürokraside önemli bir büyüme görülmüştür. Memur sayısının yüz bini aştığı bilinmektedir (Şen, 1996; 109-110).

19.yy'da ki Osmanlı modernleşmesi üç ana faktör etrafında gelişmiştir. Birincisi, merkezileşme güdüsüdür. Böylece politik yapı yeniden şekillenerek yönetim ve toplum organik olarak ayrılmıştır. İkincisi, Avrupalı güçlerin artan etki ve müdahaleleri. Üçüncüsü ise modernleşmenin yönetici elitlerin hem ideolojileri, hem de güçlerinin yegâne kaynağı olması. Osmanlı modernleşmesinin ana hedefi bürokrasi aracılığıyla merkezi yönetimin gücünü pekiştirmek olmuştur (Karpat, 2008: 78-81). Bu bağlamda Osmanlı modernleşme süreci idari anlamda Batı'daki gibi bir merkezileşme çabasıdır.

I. ve II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında ortaya çıkan gelişmeler sonucunda saltanat karşısında gittikçe güçlenen bâb-ı âli ve sivil-askeri bürokrasi, I. Dünya Savaşı sonucunda yenilmiş kabul edilen imparatorlukta artık etkinliğini iyiden iyiye artırmış ve ulus devlet kurma yönünde yönünü tamamen Batı'ya çevirmiştir. Böylece Osmanlı'nın modernleşme çabaları bir anlamda büyük oranda sivil ve askeri bürokrasinin elinde Batı tipi bir ulus devlet kurulması ile sona ermiş bulunmaktadır. Sonuç olarak bürokrasi, Türk modernleşmesinde kilit bir rol oynamıştır. Yeni bir ulus devlet kurma aşamasında yerleştirilmesi istenen kurumların, davranış ve düşüncülerin bürokrasi ve bürokratlar aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmış ve bunda da başarılı olunmuştur. Osmanlı döneminde temelleri atılan bu düşünce cumhuriyete geçiş ile birlikte de devam etmiş, cumhuriyetin yönünü tamamen Batı'ya çeviren ideolojisinde bürokrasi en önemli rolü oynamaya devam etmiştir.

4.Sonuç

Modernlik Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve sekülerleşme, endüstrileşme, kapitalizm, ulus devlet, kentleşme, rasyonelleşme, demokratikleşme, bireyselleşme ve bilimsel düşüncenin gelişimi gibi temel unsurlara sahip olan bir süreçtir. Endüstrileşme ve ulus devlet formunun en temel karakteristiği olan modernleşme hareketi; siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel bir dönüşümdür. Modernleşme, Batı toplumlarını özellikle ekonomik anlamda gelişmiş toplumlar haline getirmiştir. Böylece modernlik kavramı, Batı dışı toplumlar için bir arzu nesnesi haline gelmiştir. Bu durum Batı dışı diğer toplumlar için geçerli olduğu gibi Osmanlı için de geçerlidir ve Osmanlı'da modernleşme, kültürel ve tarihsel bir dönemden ve oluşumdan ziyade, bir zaruret ve gelişmiş toplumların seviyesine ulaşmanın bir yolu olarak öncelikle aydınların ve siyasi aktörlerin zihinlerinde ortaya çıkan bir olgu olmuştur.

Osmanlı uzun bir dönem güçlü ve merkezi bir imparatorluk olarak varlığını devam ettirmişse de diğer tüm imparatorluklar gibi merkez ile ona bağlı olan çevre arasında zaman zaman bir kopukluk söz konusu olmuştur. Ş. Mardin'e göre (1997a) Osmanlı modernleşmesi bu merkez – çevre kopukluğu bağlamında merkezden başlayan bir süreçtir ve merkez – çevre çatışmasına dayanmaktadır. Bu nedenle Osmanlı modernleşme süreci başından beri sıkıntılı olmuştur. Merkezden başlayan modernleşme isteği ve hareketi çevreye doğru yayılıp kendini anlatma ve kabul ettirme yerine, elitist bir hareket olarak kalıp halka inebilmiş değildir. Batı'da modernleşme, orta sınıflaşma, kentleşme, rasyonelleşme, endüstrileşme, bireyselleşme, bilimsel düşünce gibi toplumsal dinamiklerle kendiliğinden oluşan bir süreçtir. Oysa Osmanlı'da elit bir aydın ve bürokratik bir tabaka içinde tartışılan ve uygulanmaya çalışılan modernleşme düşüncesi, modernleşmenin ihtiyaç duyduğu toplumsal dinamikleri ortaya çıkaramamıştır. Bu nedenle Osmanlı'da modernleşmeye yönelik eylemler daha çok ıslahatlar niteliğinden öte gidememiştir ve üstten alta doğru bir eğilim gösterir. Bunun sonucunda Osmanlı'da modernlik, her zaman sorunlu olmuş ve çeşitli sıkıntılar yaratmıştır. Bu sıkıntıların temel sebebi ise modernlik sürecinin aydın ve bürokratik elitist bir tabaka içinde ortaya çıkması ve sürdürülmeye çalışılması gelmektedir. Bu nedenle Osmanlı modernleşmesi kendine has özellikleri bağlamında ele alınmalı ve incelenmelidir.

Osmanlı'da modernleşme düşüncesi bir zaruret sonucu ortaya çıkmıştır. Batı karşısında gerileyen imparatorluğu tekrar eski güçlü günlerine kavuşturabilme isteği, Osmanlı'nın yönünü Batı'ya çevirmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı'da modernleşme düşüncesi siyasi bir projedir. Bu projede aydınların ve bürokrasinin özel bir yeri vardır. Çünkü aydınlar modernleşmenin zihni yönünü, bürokrasi ise uygulama yönünü temsil etmekteydi. Ancak Batı'dan farklı olarak

Osmanlı siyasi erki modernleşmeyi sağlayacak zihinleri kendi yetiştirmek zorunda kalmış, dolayısıyla Osmanlı aydını uzun bir süre siyasi erkin güdümünde ve kontrolünde kalmıştır. Pek çok Osmanlı aydınının aynı zamanda bürokratik yapı içinde çeşitli şekillerde görev alması da Osmanlı modernleşmesinin ayırt edici özelliklerinden biridir. Dolayısıyla Osmanlı modernleşme süreci kendine has özellikleri ile Batı modernleşme sürecinden farklılaşmaktadır. Her şeyden önce Osmanlı modernleşmesi siyasi bir proje olarak ortaya çıkmıştır. Bu nedenle modernleşmenin diğer unsurları olan ekonomik ve toplumsal yönü bu sürece yeterince dâhil olamamıştır. Modernleşme bir merkezileşme süreci olduğu kadar ekonomik bir gelişme ve aynı zamanda toplumsal değişmelerin ve dinamiklerin içinde olduğu bir süreçtir. Ancak Osmanlı modernleşmesi idari yapıda yapılan birtakım ıslahatların çok da ötesine geçebilmiş değildir. Bu bağlamda Osmanlı modernleşme süreci bir merkezileşme hareketi olarak görülebilir. Bu sürecin Osmanlı'daki kilit unsurları ise aydınlar ve bürokratik tabaka olmuştur. Aydınlar modernleşme sürecinin ihtiyaç duyduğu zihni birikimi sağlarken, bürokrasi ve bürokrat tabaka ise modernleşmenin ihtiyaç duyduğu yenilikleri gerçekleştiren unsur olmuştur. Bu bağlamda Cumhuriyet ise daha çok bir merkezileşme çabası olan Osmanlı modernleşme sürecinin doğal bir sonucudur.

KAYNAKÇA

- Akça, Gürsoy (2010). Osmanlı Devletinde Bilgi ve İktidar. Konya: Palet Yayınları.
- Akyıldız, Ali (2004). Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belge, Murat (1983). "Cumhuriyet Döneminde Batılılaşma". Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Belge, Murat (2004). "Batılılaşma: Türkiye ve Rusya". Modernleşme ve Batıcılık. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt:3. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berkes, Niyazi (2004). Türkiye'de Çağdaşlaşma, İstanbul: YKY.
- Black, C.E. (1989). Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri. Çev: M.F.Gümüş. Ankara: V Yayınları.
- Erdoğan, Aynur (2016). Osmanlı'da Yurtdışı Eğitim ve Modernleşme. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- Findley, C. V. (2014). Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıali, 1789-1922. Çev. Ercan Ertürk. İstanbul: Tarih Vakfı Yurdu Yayınları.
- Giddens, A. ve Sutton W. (2014). Sosyolojide Temel Kavramlar. Çev. Ali Esgin. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Goody, J. (2008). Kapitalizm ve Modernlik. Çev.İhsan Durdu. Küre Yayınları: İstanbul.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram(2001). Türk Sosyoloji Tarihine Giriş 1.Cilt. İstanbul: Birey Yayınları.
- Kale, N. (2002). "Modernizmden Postmodernist Söyleme Doğru". Doğu Batı Düşünce Dergisi. Yıl:5. Sayı:19.
- Karpat, Kemal H. (1996). Türk Demokrasi Tarihi. İstanbul: AFA Yayıncılık.
- Karpat, Kemal H. (2006). Osmanlı'da Değişim Modernleşme ve Uluslaşma. Çev. Dilek Özdemir. Ankara: İmge Kitapevi.
- Karpat, Kemal H. (2008). Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus. Çev. A. Z. Durukan ve K. Durukan. Ankara: İmge Kitapevi.
- Kivisto, P. (2008). Sosyolojinin Temel Kavramları. Çev.İ. Çapçioğlu ve S. Yavuz. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Küçükömer, İdris (1983). "Batılılaşmada Bürokrasinin Yeri", Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Küçükömer, İdris (2010). Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Mardin, Şerif (1997a). Türkiye'de Toplumsal Siyaset (Makaleler 1). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Mardin, Şerif (1997b). Türk Modernleşmesi (Makaleler 4). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Meriç, Cemil (1983). “Batılılaşma”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tazegül, Murat (2005). Modernleşme Sürecinde Türkiye. İstanbul: Babil Yayınları.
- Thomas H. ve Walsh D.F. (2014). “Modernlik/Postmodernlik”, Temel Sosyolojik Dikotomiler (iç.). (Ed.). Chris Jenks. Ankara: Atıf Yayınları.
- Touraine, Alain (2007). Bugünün Dünyasını Anlamak İçin Yeni Bir Paradigma. Çev. Olcay Kunal. İstanbul: YKY Yayınları.
- Tunaya, T.Zafer (1983). “Batılılaşmada Temel Araştırmalar ve Yaklaşımlar”, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tunaya, T.Zafer (2004). Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Sevil, Muharrem (2005). Türkiye'de Modernleşme ve Modernleştiriciler, İstanbul: Vadi Yayınları.
- Şen, Serdar (1996). Silahlı Kuvvetler ve Modernizm. İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Wagner, P. (2013). Deneyim ve Yorum Olarak Modernlik Modernliğin Yeni Sosyolojisi. Çev. İbrahim Kaya. Ankara: Pegem Akademi.

